

SALUT I MALALTIA DE LLUÍS XIII, REI DE FRANÇA I COMTE DE BARCELONA

SIERRA i VALENTÍ, Xavier

 <https://orcid.org/0000-0001-9080-0869>

Acadèmic corresponent de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya.Terrassa (Vallès Occidental). xsierrav@gmail.com

Rebut: 21 de juny de 2022

Acceptat: 9 de setembre 2022

PARAULES CLAU:

- *Lluís XIII*
- *Malaltia de Crohn*
- *Escròfula*
- *Tuberculosi intestinal*
- *Segle XVII*

PALABRAS CLAVE:

- *Luis XIII*
- *Enfermedad de Crohn*
- *Escrófula*
- *Tuberculosis intestinal*
- *Siglo XVII*

KEYWORDS:

- *Louis XIII*
- *Crohn's disease*
- *Scrofula*
- *Intestinal tuberculosis*
- *17th century*

RESUM: A la Guerra dels Segadors, la República Catalana entrà en guerra amb Castella. Per a garantir-se el suport francès es va proclamar Lluís XIII comte de Barcelona, convertint Catalunya en un protectorat. Analitzem alguns aspectes sanitaris de Lluís XIII, com les malalties d'infantesa o la llarga patologia intestinal que a la fi va acabar amb la seva vida (tuberculosi intestinal o malaltia de Crohn), comentant també el ritual del toc reial de les escròfules.

SALUD Y ENFERMEDAD DE LUIS XIII REI DE FRANCIA Y CONDE DE BARCELONA. RESUMEN:

En la Guerra dels Segadors, la República Catalana estava amenaçada per Castilla. Para garantizar el apoyo francés se proclamó a Luis XIII conde de Barcelona, convirtiendo Cataluña en un protectorado. Analizamos algunos aspectos sanitarios de Luis XIII, como sus afecciones de infancia o la larga patología intestinal que finalmente acabó con su vida (tuberculosis intestinal o enfermedad de Crohn), comentando también el rito del toque real de las escrófulas.

HEALTH AND ILLNESS OF LOUIS XIII OF FRANCE AND COUNT OF BARCELONA. ABSTRACT:

In the "Guerra dels Segadors" (Reapers' War), the Catalan Republic was threatened by Castile. To guarantee French support, Louis XIII was proclaimed Count of Barcelona, turning Catalonia into a protectorate. We analyse some health aspects of Louis XIII, such as his childhood illnesses or the long lasting intestinal disease that finally ended his life (intestinal tuberculosis vs Crohn's disease), also commenting on the rite of the royal touch of scrofula.

CITACIÓ DE L'ARTICLE: SIERRA i VALENTÍ, Xavier. "Salut i malaltia de Lluís XIII, rei de França i comte de Barcelona". A: *Gimbernat* [Barcelona], 2023; 79: 37-62. <https://doi.org/10.1344/gimbernat2023.79.2>

Aquest document està subjecte a una llicència Creative Commons

© Xavier Sierra i Valentí, 2023

DOI:10.1344/gimbernat2023.79.2

El 17 de gener de 1641, Pau Claris i Casademunt (1586-1641), 94è president de la Generalitat de Catalunya, va fer efectiu l'acord que havia pres el dia abans la Junta de Braços¹ i proclamava la primera República Catalana, a la que s'adherí el Consell de Cent (Figura 1).

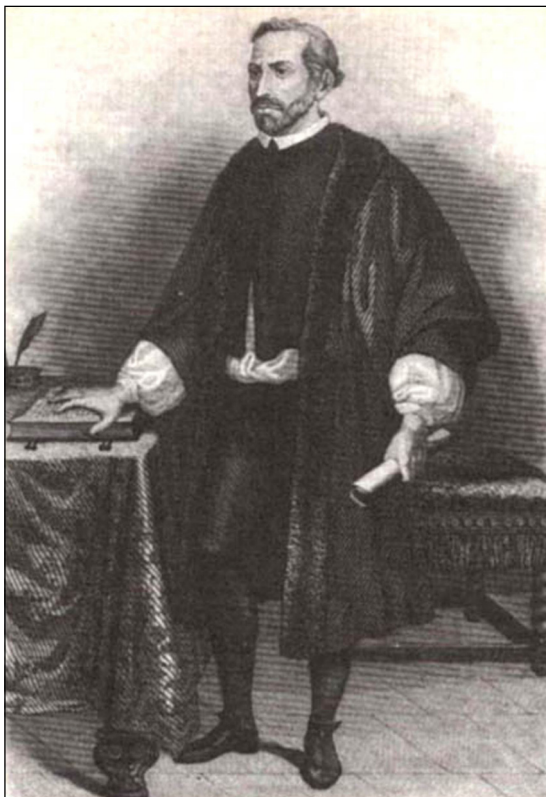

Figura 1. Pau Claris i Casademunt (1586-1641), president de la República Catalana (1641). Gravat procedent del llibre "Barcelona antiga i moderna" d'Andreu Avel·lí Pi i Arimon (1854).

Aquesta proclamació va ser el resultat de la revolta popular que havia començat amb el Corpus de Sang de 1640. La revolta dels empobrits camperols havia atacat no només els soldats ocupants castellans, sinó que també s'havia girat contra una burgesia oligàrquica catalana que es va trobar entre l'autoritat del rei Felip IV i del seu home de confiança, el poderós Comte-Duc d'Olivares. L'exèrcit espanyol, format per 23.000 infants, 3.100 cavalls i 24 peces d'artilleria havia partit de Tortosa el 7 de desembre i amenaçava el Camp de Tarragona després d'aconseguir la capitulació de Cambrils,

Tarragona i Martorell.² Incapaços de calmar la revolta, les classes altes es van veure atrapades entre la repressió de l'autoritat reial i el desbordant nacionalisme popular.

Pau Claris convocà la Junta General de Braços el 10 de setembre de 1640, però paral·lelament, i sense consultar les ciutats, havia iniciat els contactes per sol·licitar ajuda militar francesa en l'anomenat pacte de Ceret.³ La Junta aviat s'erigí en la institució rectora de la nova situació, fent oficials els compromisos amb França i la secessió, i emetent deute públic per finançar les despeses militars.

El senyor Du Plessis Besançon va presentar els poders concedits per Sa Majestat Cristianíssima Lluís XIII de França per prestar a Catalunya l'assistència que demanava i admetre-la sota la seva protecció, reduint "son govern a forma de república". La Junta de Braços va acceptar la resolució.⁴ La naixent República Catalana, necessitava importants aliats per fer front a la poderosa Castella.

Pocs dies més tard, el 23 de gener de 1641, Pau Claris es dirigeix novament a la Junta de Braços per proposar una més gran vinculació dels aliats francesos: proclamar al rei Lluís XIII de França com a comte de Barcelona. La República Catalana es convertiria així en un protectorat francès. Els Braços van aprovar la resolució del president ("que es fasse com està proposat") i també, el dia següent, s'hi adherí el Consell de Cent.⁵ Tres dies després va tenir lloc la batalla de Montjuïc, que deturà l'atac castellà a Barcelona, gràcies a l'ajuda de la cavalleria francesa.

Lluís XIII envià una carta acceptant el nomenament, tot i que mai va arribar a venir a Barcelona a jurar les Constitucions de Catalunya.⁶

Així doncs, Lluís XIII, anomenat "el Just", rei de França i de Navarra, va ser també Comte de Barcelona fins la seva mort el 1643, quedant unit així a la nostra història.⁷ El 1642 es van encunyar a Barcelona monedes amb l'efígie del nou comte (Figura 2).

El febrer del 1641, només una setmana després de l'aliança de la República Catalana amb França per fer front a la repressió castellana, Pau Claris emmalaltia i moria. L'agonia va ser terrible: dolor, fatiga i paràlisis parcials que el deixaren sense parlar. Els símptomes i la carta d'un mariscal francès apunten que la desaparició de Claris va ser provocada per un enverinament criminal, probablement amb l'Acqua Toffana, una metzina que era força habitual en aquell temps. Encara que no es coneix exactament la seva composició es creu que era una mescla d'arsènic, herbes (*Cimballaria*, *Belladonna*) i cantàrides (*Lytta vesicatoria*).⁸

Figura 2. Moneda de sisè de velló, encunyat a la ciutat de Barcelona (1642). Anvers: Efigie de Lluís XIII i la llegenda: LVD·XIII·D·G·R·ET·CO·BAR (Ludovicus XIII, Dei gratia rex et comites Barcinoniensis). Revers: Escut de Barcelona i la inscripció BARCINO·CIVI·1642. (Col·lecció particular).

En aquest treball ens centrem en la figura de Lluís XIII, efímer i sovint oblidat com a comte de Barcelona, revisant les malalties que va patir al llarg de la seva vida, i especialment la que li va causar la mort. També considerem altres aspectes d'interès sanitari com la higiene, la terapèutica o algunes pràctiques de l'època, com la creença que el rei tenia el poder de guarir algunes malalties com les escròfules (una forma de tuberculosi cutània i ganglionar) tocant als malalts ritualment.

LA INFÀNCIA DE LLUÍS XIII

Lluís XIII (1601-1643) havia accedit al tron de França amb només 9 anys, després de l'assassinat del seu pare Enric IV. La seva mare, Maria de Mèdici, serà la regent del regne durant els primers anys del seu regnat. El petit Lluís va ser criat amb els seus germans i germanastres al castell de Saint-Germain-en-Laye.⁹

El preceptor del delfí, Gilles de Souvré, li va donar una educació bastant superficial. Lluís estava poc inclinat a aprendre llatí i lletres, i s'interessava en canvi en la música, el dibuix i la caça. Era un noi tímid, mancat de confiança en si mateix i una mica tartamut. Alguns dels seus biògrafs li atribueixen caràcter violent, nerviós, inquiet i agressiu.

Coneixem moltes dades de com va ser la infantesa de Lluís XIII. El seu metge, Jean Héroard (1551-1628), va apuntar meticulosament tots els detalls en el seu diari,

des de 1601 a 1628.¹⁰ Quotidianament anotava dades precises com el pols, la temperatura, les característiques de l'orina i les deposicions i l'alimentació.¹¹ Però el sistemàtic protocol d'Héroard no es limitava a anotar aspectes mèdics, higiènics o dietètics del príncep. També en va reflectir molts d'altres, com les visites que rebia el delfí, els seus jocs, o els càstigs als que sovint el sotmetia el seu pare¹² i les respostes del jove príncep, consignant qualsevol detall per mínim que fos.

Lluís va nèixer el 27 de setembre de 1601, sota el símbol de la Balança.¹³ Quan va nèixer, va ser banyat amb una barreja de vi amb oli, per ordre d'Héroard.¹⁴ Una setmana més tard li freguen el ventre amb oli d'absenta i melic de civeta.¹⁵

El nadó no va ser gaire apreciat per la reina, que no l'acaricià fins que va complir els 6 mesos. La seva criança es va encarregar a les dides, que l'alletaren.¹⁶ L'atenta mirada del metge ens proporciona molta informació sobre el seu alletament, i també alguns detalls increïbles, com per exemple que les primeres farinetes li van ser subministrades quan tenia només disset dies d'edat.¹⁷ Les dides li feien fregues amb llard a les genives per mitigar la seva avidesa.¹⁸

L'infant presentava algunes taques vermelloses a la zona occipital i entre les celles.¹⁹ Segons la reina, la seva mare, la causa era el desig que ella va tenir de menjar remolatxa durant l'embaràs.²⁰ No és gaire aventurat interpretar aquestes taques com angiomes. L'angioma de la zona occipital està molt estès en una gran part de la població,²¹ i la creença popular que estan causats per "desitjos" o "enveges" de la mare durant l'embaràs és un mite que perdura encara avui, tant a França com al nostre país.

Alguns detalls ens permeten reconstruir alguns diagnòstics a la llum dels criteris actuals, com l'edema palpebral,²² faringitis,²³ refredats,²⁴ brians de la cara, glositis,²⁵ coragre,²⁶ supuracions de darrere les orelles (probablement un impetigen), o el cap ple de grans i sarna (Héroard diu que "*la sarna li rodejava tot el cap, com una corona*") que ens sembla que es podria més aviat correspondre a la descripció d'una tinya del cuir cabellut. A finals d'octubre de 1608, quan tenia set anys, va contraure xarampió (Figura 3).²⁷

El diari ens proporciona algunes dades sobre la salut dental del petit Lluís XIII.²⁸ Héroard no es va separar del seu costat, sol·lícit, durant tot el procés de dentició. Entre els remeis emprats per calmar els dolors dentals del nen hi trobem: refrescar la boca amb aigua d'unicorn, xuclar una espelma sucada en xarop violeta, o fregar la geniva amb cervell de llebre o cresta de gall.²⁹

Figura 3. Frans Pourbus el Jove: Retrat de Lluís XIII, infant (1610). Palazzo Pitti. Florència.

A part de la quequesa, sembla ser que Lluís presentava una certa macroglòssia i un fre lingual curt, que li causava dificultats a la pronúncia. Sovint es mossegava la llengua. A finals de 1609, la reina proposa tallar-li el fre lingual per solucionar els seus problemes de dicció i el tartamudeig que, segons ella creia, també estava causat per un fre massa curt.³⁰

Des de la infantesa, Lluís va patir del ventre. L'agost de 1604, Héroard comenta, per primera vegada, que té la boca de l'estómac força sensible. Els freqüents mals de ventre, coragre i vòmits confirmen la seva fragilitat.

Al diari també hi trobem referències a malalties i accidents d'altres persones. Així, hi ha nombrosos passatges comentant els brots epidèmics de pesta a París

(juny-setembre de 1606),³¹ casos de xarampió,³² de verola,³³ una amigdalitis,³⁴ atac de gota i un flegmó³⁵ d'Enric IV, i problemes dentaris de la reina.³⁶ També hi trobem citat un individu amb pròtesi de cama,³⁷ cremades accidentals tractades amb diapalma,³⁸ i ennuegaments accidentals.³⁹ El diari també recull diversos casos de nanisme.⁴⁰

Un dels aspectes que més sorprèn del diari és l'absència quasi total de referències a la neteja i la toaleta. Durant el primer any de vida es comenta gairebé a diari que el nen és "pentinat i vestit",⁴¹ però només una vegada hi trobem la paraula "rentat".⁴² Crida l'atenció la total absència de banys i neteja, que es limiten al rentat de les mans després dels àpats.⁴³ Els hàbits higiènics de l'infant eren inexistents. No consta enlloc que les cames de Lluís es rentessin mai abans dels sis anys d'edat. Després de ser banyat quan va nèixer, Lluís XIII no va tornar a rebre un bany complet fins els set anys d'edat.⁴⁴ Més tard hi trobem ocasionalment la pràctica del bany d'immersió, tant en banyera,⁴⁵ com al riu.⁴⁶

La creença que els banys i rentats eren perjudicials estava força estesa en aquell temps. Es creia que l'aigua podia estovar la pell i obrir els porus permetent l'entrada de les malalties en l'organisme.⁴⁷ Per evitar-ho, es preniën els esporàdics banys amb malles molt ajustades al cos, protegint la pell amb olis de rosa o de mirtil, per "tancar" els porus. Per això, els metges recomanaven banyar-se poc i amb molta cura. En qualsevol cas, el bany calent estava sempre terminantment prohibit, i devia substituir-se per la toaleta seca: fregar el cos amb tovalloles i draps blancs perfumats i canviar-se sovint de camisa per combatre les males olors.⁴⁸

Amb els criteris actuals també ens sorprèn que el nen tenia accés al vi des de molt petit. El seu pare ja li va posar vi a la boca poc després de nèixer i trobem sovint que se li serveix vi amb certa freqüència a partir dels dos anys d'edat.⁴⁹ També hi trobem reflectit el seu gust pel sucre, un factor que va influir en la seva precària salut dental.⁵⁰

Comentari a part mereixen els repetits tractaments als que els metges el van sotmetre al llarg de la seva vida. En aquest sentit, cal considerar d'antuï que les múltiples purgues i clisteris administrades per Hédoard, per tal de provocar les evaquacions (fins a 427 vegades en un mateix any!), podrien haver empitjorat un estat digestiu ja prèviament precari.⁵¹ L'abració continuada de la mucosa intestinal que causaven feia que sovint la femta sortís barrejada amb grans flegmes o membranes.

LLUÍS, REI DE FRANÇA. EL TOC REIAL

L'assassinat del rei Enric IV (1553-1610), apunyalat al mig del carrer el 14 de maig de 1610 per François Ravaillac (1578-1610), va ser molt traumàtic pel jove delfí, que va perdre un progenitor respectat i admirat.

A causa de la seva edat (9 anys) la seva mare, Maria de Mèdici, es va encarregar de la regència, deixant que governés el seu favorit Concino Concini (1569-1617). Lluís va haver d'esperar a regnar plenament fins el 1614.

Com a nou rei de França, un dels deures de Lluís XIII era la pràctica del “toc reial”, és a dir, tocar els malalts d'escròfules, que es congregaven en gran nombre per rebre la imposició de les mans del monarca.⁵² Era una antiga creença que els reis de França i Anglaterra tenien el poder de guarir els escrofulosos simplement imposant-los les mans. Era una reafirmació del poder diví de la monarquia i de la legitimitat de la dinastia,⁵³ en demostrar que els reis eren els intermediaris entre Déu i els homes i que estaven dotats de poders taumàrgics (Figura 4).⁵⁴

Figura 4. El rei Enric IV tocant les escròfules. Gravats del llibre *Laurentis de strumis earum causis et curae* d'André du Laurens (París, 1609).

Les escròfules (tuberculosi ganglionar coliquativa o limfadenitis cervical per micobactèries)⁵⁵ són una forma de tuberculosi cutània, causada per la disseminació de micobacteris des de localitzacions contigües a un procés tuberculós (generalment limfadenitis tuberculosa).⁵⁶ Els nòduls cervicals són els més afectats. La lesió inicial és un nòdul subcutani que s'adhereix fermament a la pell i posteriorment es fistulitza deixant sortir el pus a l'exterior.⁵⁷

La tuberculosi s'havia estès considerablement per Europa Central i Anglaterra durant la Baixa Edat Mitjana i tenia una alta prevalença durant els segles XVI i XVII. La malnutrició de les classes baixes (i la inadequada alimentació de les classes altes) juntament amb la misèria, amuntegament i manca d'higiene, propiciaven les formes de tuberculosi cutània i ganglionar, especialment la limfadenitis tuberculosa cervical, tuberculosi coliquativa o escròfules, que afectava especialment els ganglis i la pell del coll. L'agent causal podia ser tant el *Mycobacterium tuberculosis* com altres bacteris afins com el *Mycobacterium bovis* (força freqüent a les zones ramaderes).⁵⁸

Coincidint amb la cerimònia de la coronació reial i altres dates senyalades, tenia lloc el ritus del toc reial, que aplegava una gran multitud. El rei oïa la missa, confessava i combregava sota les dues espècies, per traslladar-se després al recinte preparat a l'efecte, on rodejat de la cort, s'asseia al tron reial.⁵⁹ Els cirurgians havien prèviament reconegut i seleccionat els malalts, i a un senyal, començaven a passar per agenollar-se davant del monarca. El rei beneïa els malalts fent la senyal de la creu sobre el front i els tocava les lesions, dient: "El rei et toca, Déu et guareix". Després d'aquesta benedicció, els escrofulosos rebien una medalla commemorativa, amb una inscripció al·lusiva i rebien una almoïna.⁶⁰ La cerimònia acabava amb una lectura litúrgica i, en acabar, els patges portaven un pitxer i una palangana i el rei es rentava les mans.⁶¹

La cerimònia del toc reial va arribar al seu zènit en temps d'Enric IV i, per tant, el seu successor, el jove rei Lluís va haver de practicar-la també amb gran aflluència de gent. En només un dia (21 d'octubre de 1610), Lluís XIII "va tocar" a Saint-Marcoul més de 900 escrofulosos.⁶² Durant tot l'any 1611, 2.210; el 1620, 3.125; el dia de Pasqua de 1613 van ser 1.070 en una sola sessió;⁶³ i el 22 de maig de 1611, dia de la Trinitat, 1.100.⁶⁴

Com que aquesta cerimònia només la practicaven els monarques de França i Anglaterra, sovint també venien escrofulosos d'altres països, especialment dels regnes hispànics,⁶⁵ confiant en el poder taumatúrgic dels reis.

Els metges d'aquell temps, per altra banda, fomentaven aquesta creença. André du Laurens va dedicar un llibre a aquesta pràctica, *De mirabilis strumas sanandi*, en què afirma que amb aquest ritual es guarien la meitat dels malalts.⁶⁶

ASCARIDIASI

Abans d'entrar a considerar la malaltia intestinal que va acabar amb la seva vida ens referirem a una altra patologia digestiva que va patir el rei: la presència d'una parasitosi per cucs, que proliferaven al seu estómac.⁶⁷ Des de 1611 a 1616, Lluís va notar episodis de malestar intestinal amb ocasionals àlgies abdominals que ell relacionava amb la presència de cucs, que va intentar tractar amb diversos remeis que eren tan empírics com mancats d'eficàcia: draps calents, embenat del ventre, aigua de buglossa (*Anchusa azurea*) i altres tisanes.

Probablement, el monarca no era l'únic del seu entorn que patia la parasitosi per *Ascaris lumbricoides*, que devia ser bastant comuna en aquell temps. Recents investigacions parasitològiques realitzades a les latrines del castell de Marly-le-Roi han confirmat la presència d'ascàrides i de triquines.⁶⁸ Cal suposar doncs que també n'hi devia haver a d'altres residències reials, i que aquests cucs devien acompanyar-lo durant tota l'existència, des de la seva joventut (com ja comenta Héroard en el seu diari) fins la seva mort, com va certificar finalment l'autòpsia.⁶⁹

Pot ser que els cucs de l'august malalt fossin la causa d'alguns trastorns digestius (trànsit intestinal accelerat, vòmits), nerviosos (insomni, irritabilitat), i pulmonars (síndrome de Loeffler).⁷⁰ En canvi, no es poden atribuir a l'ascaridiasi els greus símptomes digestius dels que parlarem a continuació (oclusió de còlon i peritonitis).

LA MALALTIA INTESTINAL DE LLUÍS XIII: ENTERITIS TUBERCULOSA O MALALTIA DE CROHN

Lluís XIII va patir durant tota la vida repetides crisis de mal de ventre, que li duraven alguns dies i que podien ser de gran intensitat. Aquests episodis intermitents el van acompanyar contínuament i finalment van causar-li la mort (Figura 5).

Figura 5. Philippe de Champagne: Lluís XIII, rei de França (1635). Museo del Prado. Madrid.

Tot i que als 4 anys d'edat (29 maig de 1605) va tenir un episodi diarreic aïllat, és poc valorable per la carència d'altra simptomatologia.⁷¹ La primera crisi plena de la que tenim constància va tenir lloc l'octubre-novembre de 1616: va patir una crisi de vòmits i dolor abdominal, acompanyada de convulsions i lipotímia, que es va descriure com “un mal vapor dels intestins”.⁷²

Quan tenia 22 anys (estiu de 1627), durant el setge de La Rochelle, el quadre clínic es presentà d'una manera més aguda i el rei es veié obligat a romandre al llit durant més de seixanta dies, amb una violenta diarrea amb sang, moc i pus, febre hèctica, dolors abdominals intensos i gran distensió abdominal que va fer tèmer “una hidropesia”. Les crisis es repetiran després amb freqüència i intensitat variable (1628, 1629); a partir dels 26 anys, són cada cop més intenses, repetint-se amb certa regularitat. Els dies precedents a cada crisi començaven els pròdroms: el rei estava de mal humor, no parlava gairebé amb ningú, taciturn. Aviat arribaven les nàusees, febre, inflor de ventre i dolors abdominals intensos. Amb els anys, aquests accessos es van unir a crisis de gota i a un aprimament generalitzat.

En aquest sentit, cal considerar d'antuvi que les múltiples purgues i clisteris administrades per Hédoard per tal de provocar les evaquacions (de vegades 427 en un mateix any!), podrien haver empitjorat un estat digestiu ja prèviament precari.⁷³ Tant els metges com el propi pacient estaven acostumats a veure la femta barrejada amb grans flegmes o membranes. De tota manera, aquest fet, si bé pot ajudar a explicar l'abراسió de la mucosa intestinal, no és suficient per justificar la totalitat del quadre clínic.

El setembre de 1630, el monarca va patir una crisi molt més seriosa que les altres, fins al punt que es va tèmer per la seva vida. Presentava el ventre dur i tens i una febre molt alta que no li permetia deixar el llit i que s'acompanyava de deliris.⁷⁴ Maria de Mèdici i el cardenal Richelieu el vetllaven, molt preocupats, veient la seva mort propera. Se li va administrar l'extremunció, "per preparar aquest darrer instant decisiu de la seva eternitat". El rei també es va sotmetre a vuit sagnies en set dies i se li van administrar electuaris de ruibarbre. Però finalment l'abscess perirrectal es va obrir espontàniament i el seu contingut va ser evacuat amb la femta ("*par la porte d'arrièr*") arrossegant les "mucoses marcides". Lluís XIII es va sentir progressivament millor i per aquest cop va conservar la vida.

Durant uns anys, sembla instaurar-se un període d'una certa tranquil·litat (1631-1642). És durant aquest parèntesi que rep el nomenament de comte de Barcelona (gener de 1641). El 4 de novembre de 1641, les tropes franceses van iniciar el setge de Perpinyà, ocupada per les tropes castellanes. El mateix Lluís XIII va anar a Perpinyà i es va instal·lar a Sant Esteve durant la primavera per supervisar el setge, però va marxar abans de la capitulació de la ciutat, el setembre de 1642.⁷⁵

Probablement, el rei pensava aprofitar per dirigir-se després a Barcelona a jurar les Constitucions de Catalunya i rebre personalment el nomenament comtal.⁷⁶ Però un nou gir en la malaltia del rei ho impedí. El novembre de 1642 va tornar a presentar un greu quadre clínic que l'obligà a deixar el Rosselló i a retornar abans d'hora al castell de Saint-Germain-en-Laye i li impedí, com era el seu desig, de retornar a Versalles (Figura 6).⁷⁷

El 16 de febrer de 1643, Lluís XIII cau novament malalt. Després d'una efímera millora, protagonitza el dia 21 una espectacular recaiguda, amb febre, vòmits, dolors abdominals aguts i diarrea. Els metges decideixen purgar-lo, agreujant les seves hemorroides.

Figura 6. Gravat representant el setge de Perpinyà (1642).
Bibliothèque Nationale Française.

Els tractaments que els metges reials van administrar al rei són impressionants. Des de 1628, el protometge del rei era Charles Bouvard (1572-1658), professor de la Facultat de Medicina de París des de 1605, i sobrintendent del Jardin royal des plantes médicinales.⁷⁸ En poc temps li va prescriure 212 enèmes, 215 medicines i 47 sagnies.⁷⁹ També li aplicaven bufetes de porc plenes de llet bullint sobre el ventre.⁸⁰

L'agonia s'allarga i el 21 d'abril el rei es va recloure definitivament a la seva cambra. El 7 de maig comencen els pitjors patiments i quatre dies més tard deixa d'alimentar-se. Del sobirà només en queden la pell i l'os.

Respira malament i quasi no dorm, si bé descansa sempre al llit, a la seva cambra, que s'omplí d'una pudor insuportable. Morí en públic al castell de Saint Germain el 14 de maig de 1643, el mateix dia que feia 33 anys que el seu pare, Enric IV, havia estat assassinat per Ravaillac (Figura7).

Figura 7. Jean-François de Troy: *Sant Vicenç de Paül al llit de mort de Lluís XIII.* (1731). *Den Kongelige Malerisamling, Copenhague.*

Disset hores més tard de la mort, es va practicar l'autòpsia al seu cadàver, com era habitual en els reis i per descartar un eventual enverinament. Disposem de diversos testimonis d'aquest fet.⁸¹ Segons les dades necròpsiques, la causa de la mort va ser una peritonitis purulenta amb perforació còlica.⁸² La cara externa del fetge de color vermell clar i com si haguès estat bullit. A dins l'estòmac, un cuc de mig peu de llarg, amb molts d'altres més petits flotant en un líquid fosc. El duodè era

quatre vegades més gran que el que és normal. L'intestí gros estava molt inflat, ple d'un líquid espès i cendrós. Finalment, el recte, ple de pus verdós, estava perforat i el pus que en sortia ocupava tota la part dreta de l'hipogastri.⁸³

Però si està clara la causa última de la mort, la naturalesa dels episodis intermitents que van afectar el monarca no són tan evidents. Les principals hipòtesis que s'han plantejat per establir el diagnòstic diferencial són l'enteritis tuberculosa i la malaltia de Crohn.

Tuberculosi digestiva

La malaltia de Lluís XIII va ser interpretada clàssicament com com una peritonitis tuberculosa.⁸⁴ De fet, l'autòpsia del monarca va ser considerada durant molt de temps com la primera observació de tuberculosi intestinal. Aquest va ser el criteri defensat entre altres per Pierre-Jean-Georges Cabanis (1757-1808). Val a dir que hi ha prou arguments per defensar aquesta hipòtesi, tant des del punt de vista anamnèsic com de les descripcions clíniques, encara que siguin polimorfes i poc específiques.

Malgrat que no va ser reconeguda com un problema de salut pública fins a la revolució industrial del segle XIX, probablement la prevalença de la tuberculosi al segle XVII devia ser altíssima i pressumiblement era la causant del 25% de les morts a les ciutats europees en aquesta època. Si a això afegim el contacte multitudinari que els reis francesos tenien amb malalts de tuberculosi (en practicar el toc de les escròfules, una forma de tuberculosi coliquativa) el risc de contraure la infecció era força alt.

Cal també considerar que, si bé les manifestacions digestives eren les predominants, el sobirà va ser víctima també d'una simptomatologia pulmonar que es va revelar el 1622, en el curs de la campanya del Llenguadoc: accessos de tos inicialment seca i més tard productiva, febre hèctica i dolors toràcics acompanyant les crisis, fins que, a la darrera, es van transformar en una expectoració purulenta barrejada amb vòmit. Aquest fet es podria interpretar, a la llum de les dades necròpsiques, com una caverna tuberculosa o com un abscess piogènic.⁸⁵

La hipòtesi d'una bacil·losi disseminada podria estar argumentada en considerar l'existència d'altres localitzacions extrapulmonars com les que es van trobar al tracte urinari⁸⁶ o al fetge (que és descrit com "pàl·lid, ressec i esmicolat"), tot i que no semblen específiques.

En relació a la zona abdominal, si seguim basant-nos en arguments necròpsics, no hi trobem tant una afectació del peritoneu sinó més aviat del intestí. No hi ha, per exemple, cap menció d'ascitis en examinar el cadàver (a menys que fos una forma seca amb retracció fibrosa peritoneal). Les lesions semblen correspondre's sobretot amb el quadre còlic (afectació ileocecal) però sense tanta evidència d'una afectació pancòlica.⁸⁷

Recordem que en el 20 % dels casos, el diagnòstic pot establir-se en produir-se una oclusió. L'episodi proctològic de 1630 s'explicaria doncs per una afectació anorectal, que si bé és poc freqüent es pot veure en el 7% de les localitzacions digestives.⁸⁸ Tot i així, es fa difícil pensar que l'afectació digestiva hagués pogut perdurar tant de temps (quinze anys).

Malaltia de Crohn

En temps més recents, altres autors han dubtat de la hipotètica etiologia tuberculosa.⁸⁹ Una altra teoria s'ha anat imposant. A la llum de les dades de la història clínica i de l'autòpsia del rei, sembla clar que va ser una malaltia del tub digestiu amb afectació de la part baixa del còlon, que es pot interpretar com una enterocolitis inflamatòria crònica més compatible amb la malaltia de Crohn.⁹⁰

Aquesta hipòtesi no es basa tant en criteris clínics, sinó en la durada de les crisis (des de la data d'inici) i el perfil evolutiu (crisis invalidants que alternen amb períodes totalment silencis, en els que el monarca podia dedicar-se a les seves activitats habituals). Ens és de gran ajuda l'atenció que Héroard dispensa a la femta del seu pacient i que permet veure que fins als 23 anys el trànsit intestinal no era tan patològic (veure Taula 1). Héroard tractava els transtorns intestinals i vòmits amb "tabletes estomàquiques", "oli de màstic"⁹² i llet d'ametlles.

Amb posterioritat a la mort de Lluís XIII, durant els segles XVIII, XIX i les primeries del XX, es van publicar diverses observacions de lesions inflamatòries del còlon i intestí prim, diferents a les de la tuberculosi a la que s'havia atribuït fins llavors l'etiologia de tota malaltia crònica de l'intestí prim. La descripció del primer cas d'enterocolitis granulomatosa la va fer probablement Giovanni Battista Morgagni (1682-1771). El 1932, Burrill Bernard Crohn (1884-1983), Leon Ginsburg (1898-1988) i Gordon D. Oppenheimer (1900-1974) van publicar un article a JAMA, on definien la ileïtis terminal, més tard denominada enteritis regional, que cursa amb crisis i

TAULA I. DEPOSICIONS DEL REI ENTRE 1607 I 1624 (DADES DE FOISIL)⁹¹

	1607	1611	1613	1615	1617	1619	1622	1624
Nombre de dies en els que es cita la femta (sense lavativa)	240	319	318	284	308	313	328	207
Freqüència quotidiana?:								
- 1 vegada	226	286	293	266	288	301	319	201
- 2 vegades	12	30	30	17	19	10	8	6
- 3 vegades	3	3	3	1	1	2	1	-
Quan?:								
- Nit	-	-	-	-	-	1	1	1
- Matí	9	15	16	14	9	6	6	2
- Migdia	170	161	68	52	61	58	46	5
- Vespre	77	179	262	237	258	262	285	205
Quant?:								
- Poc	-	3	8	4	2	5	-	1
- Bastant	12	212	120	122	57	4	36	53
- Molt	196	91	188	177	249	304	292	159
Color?:								
- Groc	192	298	311	298	300	320	321	210
- Groc clar	-	-	-	-	-	-	-	-
- Groc palla	-	-	-	-	-	-	-	-
- Bastant clar	7	2	4	-	2	3	-	-
- Blanquinós	2	-	-	1	-	-	-	-
-	2	-	2	1	1	5	3	-
Aspecte?:								
- Sòlid	37	33	61	40	16	13	31	10
- Tou	134	271	238	258	300	210	293	202
- Molt tou	26	9	1	1	1	2	-	1
Pudor?:								
- Pudent	12	3	3	1	12	-	-	-
- Molt pudent	1	-	-	-	3	1	-	-

remissions i que, finalment, va ser coneguda amb l'epònim de malaltia de Crohn.⁹³ Vint anys més tard, el 1952, la malaltia de Crohn del còlon, confosa fins aquell moment amb la tuberculosi de còlon i amb la colitis ulcerosa, també es va identificar com una entitat separada. A partir d'aquest moment, el nombre de casos notificats ha augmentat molt i es planteja si la incidència de la malaltia s'ha incrementat o si el diagnòstic precoç permet una millor identificació.⁹⁴ Actualment, la malaltia de Crohn s'interpreta com una patologia inflamatòria crònica d'origen autoimmune que pot afectar qualsevol part del tub digestiu, si bé és més freqüent a la part terminal del intestí prim i còlon.

La malaltia de Crohn pot presentar símptomes molt variables segons cada pacient. La seva evolució és intermitent, amb crisis i remissions, dolor abdominal, diarrees, hemorràgia rectal, febre, nàusees i vòmits, pèrdua de pes, malnutrició i abscessos en diverses localitzacions. Poden presentar-se símptomes extraintestinals, especialment artritis. Tota aquesta simptomatologia coincideix força amb les descripcions que ens han arribat de la malaltia de Lluís XIII i fa força versemblable aquesta interpretació diagnòstica.

No serà fins el 1627, el darrer any del diari d'Héroard, que la malaltia es declarà de debò: la crisi durarà de juliol a setembre (tres mesos) i presentarà una rica simptomatologia que Héroard tractarà amb remeis semblants: canvi de "lict" (llit) i de camises;⁹⁵ sangoneres i sagnies,⁹⁶ per les suors, calors i febre; preparats laxants de sen i ruibabre; banys totals i parcials pels estats de laxitud i de fatiga; clisteris laxants per accelerar el trànsit, amb freqüència que variava segons l'aspecte i quantitat de flegmes emeses (fins a sis per dia) i un règim dietètic adaptat i repetit (potatge de cireres, carn picada de pollet de faisà amb suc de vedella, dragea de fonoll).

Les abdominàlgies, poc freqüents al principi però que cada cop es van presentar més sovint, es manifesten com a distensió abdominal timpànica (el rei deia: "mon ventre està inflat"). L'absència de veritables rectorràgies, que es reduïen a alguns filets de sang ocasionals i la gran crisi proctològica de 1630 (que es repetirà el 1642) van més a favor del diagnòstic de malaltia de Crohn que del d'una rectocolitis hemorràgica. Quant a les manifestacions extradigestives com les artràlgies, (especialment freqüents a partir de 1640) es poden relacionar també amb la malaltia de Crohn, tot i que no es pot descartar un possible origen gotós en un caçador habitual i gran consumidor de carn de caça. Igualment, Héroard comenta repetits episodis d'afectació ocular, que potser podrien fer pensar en possibles uveïtis, malgrat que generalment presentaven bona evolució i es resolien espontàniament.

En la nostra opinió, doncs, la hipòtesi de la malaltia de Crohn és la més versemblant i la que té més elements de credibilitat, si bé la impossibilitat de poder recòrrer a la histopatologia ens deixa sense un diagnòstic de certesa. Després d'una llarga agonia, el monarca deixà al seu successor Lluís XIV l'herència no només del regne de França (i la del comtat de Barcelona, 1643-1652), sinó també la d'un tub digestiu fràgil i malaltís que li produiria seriosos trastorns al llarg de la seva vida.⁹⁷⁻⁹⁸

NOTES

1. La Junta de Braços estava formada pels components de les Corts sense el rei.
2. SOLDEVILA, Ferran. *Història de Catalunya*. 1a. ed. Barcelona: Ed. Alpha, 1963, p. 1032-1034.
3. El 7 de setembre de 1640 es van reunir, al convent dels caputxins de Ceret, Ramon de Guimerà i Francesc de Vilaplana, representants de la Generalitat de Catalunya, amb Bernard du Plessis-Besançon, que representava el rei Lluís XIII de França. Vilaplana era nebot de Pau Claris i Bernard du Plessis era nebot del cardenal Richelieu, pel que també es coneix com a "Tractat dels nebots". Per aquest pacte, França es comprometia

- a subministrar suport militar francès i Catalunya es separaria dels regnes hispànics, constituint-se en república independent sota la protecció de Lluís XIII.
4. SAGARRA, Ferran de. "El govern republicà de Catalunya en 1641". A: *Rev. De Catalunya* [Barcelona], 1931; XIV: 211-212.
 5. SAGARRA, Ferran de. *Història de Catalunya...op. cit.*, p. 212-213.
 - SOLDEVILA, Ferran. *Història de Catalunya...op. cit.*, p. 1.036-1.037.
 6. Lluís XIII va acceptar el nomenament per carta: "*voyans bien que comme cette resolution procède de votre propre mouvement, aussy vous est elle inspiré de Dieu seul qui ordonne ainsi qu'il lui plaist des souverainetes et des royaumes, nous trouvons bon, en nous soubmettant a ses justes et saintes dispositions d'accepter vos offres*". Memorial hist. Esp. XXII doc. 511. Cit. per: SOLDEVILA, Ferran. *Història de Catalunya... op. cit.*, p. 1.035.
 7. Encara que el nom oficial com a comte de Barcelona era Lluís I, aquesta denominació mai es va imposar. En aquest article hem optat per referir-nos a ell amb el nom, més àmpliament acceptat, de Lluís XIII.
 8. El nom d'Acqua Toffana prové originàriament de Giulia Toffana (¿-1659), una enverinadora de Palerm que tenia fama de vendre la seva metzina a dones que volien enverinar els seus marits. Giulia era filla de Thofania d'Adamo, que va morir executada a Palermo el 12 de juliol de 1633, acusada de l'assassinat del seu espòs. Potser va ser ella qui va elaborar la fórmula de l'Acqua Toffana, que va ser un verí molt emprat durant molt de temps.
 - SIERRA i VALENTÍ, Xavier. *Acqua Toffana, veneno en frascos de maquillaje*. [Blog: Un dermatòlego en el museo]. Consultable a: <<http://xsierrav.blogspot.com/2019/10/acqua-tofana-veneno-en-frascos-de.html>>. [Consulta: 29 agost 2022].
 9. Amb Lluís també es criaren al castell els fills bastards d'Enric IV, un rei conegut per la seva promiscuïtat sexual. Les seves contínues aventures amoroses li van ocasionar el nom de Le Vert Galant. L'atmosfera del castell sembla ser que era força llicenciosa. Això va fer que Lluís mantingués durant tota sa vida una gran aversió pel desordre i la depravació. El 1609, Lluís deixaria el castell per a instal·lar-se al palau reial del Louvre, per aprendre a governar al costat del seu pare, Enric IV.
 10. Es tracta d'un document riquíssim, d'11.054 pàgines manuscrites. Per l'elaboració d'aquest treball hem consultat una clàssica transcripció, editada en dos volums. Les cites del present article corresponen a l'edició de 1868: HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse de Louis XIII (1601-1628)*. 2 vol. Paris: Librairie de Firmin Didot frères, fils et cie, 1868.
 11. Vegi's per exemple HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, v. II, p. 4.
 12. Segons alguns testimonis, Lluís va rebre un tracte molt estricte per part del seu pare, que l'assotava i fuetejava sovint per modelar la seva personalitat i dotar-la de la virilitat que creia que li mancava. Alguns dies, la surra era tan forta que el nen deia que li havia

- trencat la cuixa i demanava a crits que li aplicuessin un unguent calmant. HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, v. I, p. 136.
13. Sembla ser que el seu apel·latiu de Just deriva d'haver nascut sota el símbol zodiacal de la Balança.
14. "*Je lui fis laver tout le corps de vin vermeil, mêlé avec de l'huile, et la tête de pareil vin et de l'huile rosat*". HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, v. I, p. 5.
15. *Ibidem*, v. I, p. 12.
16. *Ibidem*, v. I, p. 6-20.
17. "*14 d'octobre, dimanche - On lui donne de la bouillie, ayant mis a sec les deux mamelles; il en prend et avidement*".
18. "*Le 17 mercredi - A cause de cette grande avidité, l'importunité des femmes lui fit donner du lard frais, bouilli, à frotter ses gencives; il entroçonna un morceau qu'il faillit à avaler*". HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, v. I, p. 8.
19. "*Entre les deux sourcils, mais plus proche du droit, se trouva une tache rougeâtre ronde, de la grandeur d'un petit denier; une autre au-dessus de la nuque, sous la racine des cheveux, de pareille couleur et de même figure, mais de grandeur semblable a un rouge double, et une autre de pareille couleur à l'entrée de la narine gauche*". HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, v. I, p. 5.
20. "*Le 23, vendredi - La Reine dit que la marque rougeâtre qu'il a sur la nuque, pouvoit provenir d'une envie qu'elle eut de manger des betteraves, lesquelles ont lui ôta et n'en voulut point demander*". HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, v. I, p. 13.
21. L'angioma occipital és tan freqüent que a Castella se'l coneix com "el picotazo de la cigüeña" en la creença que les mítiques cigonyes que porten els nens, els agafen amb el bec pel clatell i els deixen aquesta marca vermella. SIERRA i VALENTÍ, Xavier. *El picotazo de la cigüeña* [Blog: Un dermatólogo en el museo] Consultable a: <<http://xsierrav.blogspot.com/search?q=Picotazo+cigue%C3%B1a>>. [Consulta: 25 maig 2022].
22. "*À la paupière de l'oeil droit, enflure et chassie*". HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, 11 d'octubre.
23. HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, v. II, p. 17.
24. 27 d'octubre de 1604, a Fontainebleau: "*peu enrhumé, les lèvres sèches, la face blême, les yeux un peu pleurants*". HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, v. I, p. 97.
25. *Ibidem*, v. II, p. 165.
26. *Ibidem*, v. II, p. 29.
- 27 "je le trouve avec la fièvre, le pouls plein, égal, hâté, chaud, tout couvert de rougeurs, avec inquiétude tant pour la fièvre que pour le grand feu dans sa chambre..." HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, v. I, p. 368.

28. Als dos mesos d'edat, "il mâchonne sa langue depuis 8 jours" (...) "puis qu'il mord ses poings, douleurs aux gencives, rougeurs aux joues comme il advient à un mal des dents. A crié. A sucé 2 amandes avec plaisir".
29. RUELL-KELLERMAN, Micheline. *Louis XIII enfant, sa bouche et son médecin Jean Héroard*. Société française d'histoire de l'art dentaire. Consultable a: <<https://www.biusante.parisdescartes.fr/sfhad/actes/louis-xiii-enfant-sa-bouche-et-son-medecin-jean-heroard/>>. [Consulta: 29 agost 2022].
30. HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, v. I, p. 416-417.
31. Ibídem, v. I, p. 200 i 217.
32. Ibídem, v. I, p. 33.
33. Ibídem, v. I, p. 19, 200.
34. Ibídem, v. I, p. 175. Febrer de 1606.
35. Ibídem, v. I, p. 142, 268.
36. Ibídem, v. I, p. 99.
37. Ibídem, v. I, p. 92.
38. Diapalma era un emplast astringent fet amb sabó de plom i d'oli de palma, litargiri, cera, sulfat de zinc i d'altres ingredients. Hi ha referències a d'altres remeis per les cremades, com ceba picada o fang. HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, v. I, p. 299.
39. M. d'Orléans es va ennuegar greument amb un os el 6 d'agost de 1608. HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, v. I, p.149.
40. Els nans eren molt freqüents a les corts reials del s. XVII com "gents de plaer".
- SIERRA i VALENTÍ, Xavier. "L'exhibició de la malaltia". A: *Gimbernat* [Barcelona], 2022; 77: 105-134.
- SIERRA i VALENTÍ, Xavier. "Medicina y enfermedad en el arte barroco". A: *Actas Dermosif.*, 2007; 98: 570-573.
- En aquest cas es refereix a Marin, bufó de la reina. En un altre passatge es cita el seu nan, Dumont. HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, v. I, p. 155 i v. II, p. 8, 65.
41. HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, v. I, p. 231.
42. En alguns passatges es parla de "rentats a la francesa", és a dir, fregar només un drap blanc i sec. Es considerava que passar un drap blanc i sec era suficient per netejar, evitant els perills de l'aigua. HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, v. I, p. 139.

43. HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse.. op. cit.*, v. I, p. 215-216.
44. 1608: "Le 2 d'août, samedi, à Fontainebleau. - Baigné pour la première fois, mis dans le bain et Madame avec lui; il se frottoit avec des feuilles de vigne". HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse.. op. cit.*, vol II, p. 10.
45. Juny de 1610: "21, lundi, à Paris. - A sept heures et demie, mis au bain d'eau tiède avec feuilles de vigne, dans la grande chambre: il a demeuré trois quarts d'heure". HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse.. op. cit.*, vol I, p. 149.
46. 22 de juliol de 1609. HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse.. op. cit.*, vol I, p. 400.
47. Algunes creences populars reforçaven l'aversió als banys. Es creia que els cursos fluvials eren especialment perillosos per les dones, ja que si s'havia banyat algun home amb traces de semen en el seu cos o a la seva roba, i es banyava allà una dona, era probable que quedés prenyada, ja que l'esperma podia entrar pels porus de la seva pell. Fins i tot Lope de Vega, en una carta al duc de Sessa comentava que un convent de Portugal va haver de traslladar-se de lloc, ja que inicialment estava a prop d'un riu on es rentava la roba dels monjos, i això causava que les dones del poble proper es quedessin prenyades sovint "per beure l'aigua del corrent".
48. VIGARELLO, Georges. *Le propre et le sale. L'hygiène du corps depuis le Moyen Âge*. París: Éditions du Seuil, 1985, p. 68-89.
49. HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse.. op. cit.*, vol I, p. 39, 42, 83, 275, 416.
50. *Ibidem*, vol I, p. 83.
51. 31 octubre 1616: "A huit et demie, clystere avec une direction refrigerative et detersive, et six drachmes d'electuaire lenitif, et quatre de catholicum. (...) Levé; fait ses affaires, une très grande quantité de gros et gluants phlegmes sans autre excrement (...). A six heures, clystere avec du catholicum, de l'electuaire, lenitif et de la hierre (...). Sa douleur continue. A neuf heures trois quarts, clystere anodyne (...) En rend la moitié avec quelques phlegmes." Cit. WATELET, J. "La fin de Louis XIII: un ver et quelques granulomes..." A: *La lettre de l'hépatogastroentérologue*, 2002, 2: 80-83. Consultable a: <<https://www.edimark.fr/Front/frontpost/getfiles/3540.pdf>>. [Consulta:29 agost 2022].
52. S'atribuïa als reis de França i Anglaterra el poder de guarir els escrofulosos que tocaven. Això feia que en anunciar aquest ritual s'apleguessin gran nombre de malalts per ser tocats, procedents fins i tot de ciutats i països llunyans. Així ho trobem per exemple a Macbeth, de Shakespeare (act IV, escena 3) on una gran multitud espera la cerimònia del toc reial.
53. FRENCH, Roger K. "Scrofula (Scrophula)". A: KIPPLE, Kenneth (ed). *The Cambridge World History of Human Disease*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, p. 998-1000.
54. BRAY F.N.; ALSAIDAN, M.; SIMMONS, B. J.; FALTO-AIZPURUA, L. A.; NOURI, K. "Scrofula and the Divine Right of Royalty: The King's Touch". A: *JAMA Dermatol.*, 2015; 151: 702.
- 58 GIMBERNAT, gener de 2023; 79: 37-62 • ISSN 0213-0718 • ISSN ELECTRÒNIC 2385-4200

55. L'etimologia d'escròfules deriva del llatí scrofa, truja, ja que les glàndules inflamades del coll donen al malalt un aspecte semblant al coll dels porcs.
56. FITZPATRICK, Thomas B.; EISEN, Arthur Z.; WOLFF, Klaus.; FREEDBERG, Irwin N.; AUSTEN, K. Frank. *Dermatología en Medicina General*. Buenos Aires: Ed Panamericana, 1988, v. 3, p. 2.394.
57. FABRINA, M.; GEGUNDEZ, M.I.; PIQUÉ, E.; [et al.] "Cutaneous tuberculosis: A clinical, histopatologic, and bacteriologic study". A: *J Am Acad Dermatol*, 1995; 33: 433-440.
58. DORMANDY T. *The white death: a history of tuberculosis*. Londres: The Hambleton Press, 1999, p. 329-338.
59. SIERRA i VALENTÍ, Xavier. "El 'toque real'". A: *Dermis y Cronos. La Dermatología en la Historia*. Barcelona: Planeta de Agostini, 1995 p. 88-92.
60. HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, vol II, p. 33.
61. BLOCH, March. *Los reyes taumaturgos*. México: Fondo de Cultura Económica, 2006. 664 p.
62. HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, vol II. p. 32-33.
63. BLOCH, March. *Los reyes taumaturgos... op. cit.*, p. 455.
- HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, vol II, p. 120.
64. HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse... op. cit.*, vol II, p. 64.
65. A diferència de França i Anglaterra, on es considerava que el poder del rei derivava directament de Déu, la monarquia hispànica va ser sempre de base militar i, per tant, no tenia cap sentit que el rei fes miracles.
- A les *Cantigas de Santa Maria* d'Alfons X (Cant. 321) una mare porta la seva filla de 3 anys, que pateix escròfules, a Alfons, rei de Castella perquè la curi. El rei declina fer-ho dient que no té aquest poder diví i li recomana que la porti a la Mare de Déu, que efectivament, la guareix.
- ROMANÍ, J.; SIERRA, X.; CASSON, A. "Análisis de la enfermedad dermatológica en 8 Cantigas de Santa María del Rey Alfonso X el Sabio. Parte II: mutilación genital, escrofulodermia, sarna, erisipela y los males del Rey Alfonso". A: *Actas Dermosif*, 2016; 107: 661-667.
66. El darrer ritual del "toc reial" a França, va tenir lloc el 1824, durant la coronació de Carles X, el darrer Borbó francès, que va imposar les mans a 121 escrofulosos. A la cerimònia estaven presents metges tan destacats com el cèlebre cirurgià Guillaume Dupuytren (1777-1835) i el dermatòleg Jean Louis Alibert, coneguts ambdós per les seves idees monàrquiques. CRISSEY, J. T.; PARISH, L. C. *The Dermatology and Syphilology of the Ninetenth Century*. New York: Praeger, 1981, p. 198.
- DU LAURENS, André. *De mirabili strumas sanandi vi solis Galliae regibus christianissimis divinitus concessa liber unus et de strumarum natura, differentiis, causis, curatione quae fit arte & industria medica*. Paris: Marc Orry, 1609.

67. Per la descripció dels cucs a l'autòpsia i la seva localització (estòmac) no hi ha dubte que es tractava d'*Ascaris lumbricoides*. Altres cucs paràsits, com els oxiürs parasiten còlon i recte, però no l'estòmac.
68. DOROZYNSKI, A. "Parasites likely to have plagued Louis XIV". A: *British Medical Journal*, 1998; 316: 1.480.
69. "L'estomac rempli d'une sérosité noirâtre avec un ver de demi-pied de longueur et plusieurs autres petits, laquelle matière avait marqueté le fond de l'estomac". Cit. per WATELET, J. "La fin de Louis XIII: un ver et quelques granulomes"... *op. cit.* [Consulta: 29 agost 2022].
70. La síndrome de Löffler és una forma de malaltia pulmonar eosinofílica, caracteritzada per símptomes respiratoris lleus (el més habitual és la tos seca), opacitats pulmonars migratòries i eosinofília a la sang perifèrica. En molts casos està causat per infeccions parasitàries, com l'ascaridiasi.
71. "Son ventre se souloit de lâcher ainsi après quelques jours de fâcheuses humeurs, de sorte qu'il semblait que c'en fût la cause, car après il devenait plus doux et traitable, se trouvant totalement changé". Cit. per: WATELET, J. "La fin de Louis XIII : un ver et quelques granulomes"... *op. cit.* [Consulta: 29 agost 2022].
72. HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse...* *op. cit.*, vol II, p. 203.
- HILDESHEIMER, Françoise. *La mort de Louis XIII*. Paris: Le Figaro Histoire/Perrin, 2014
73. 31 octobre 1616: "A huict et demie, clystere avec une direction refrigerative et detersive, et six drachmes d'electuaire lenitif, et quatre de catholicum. (...) Levé; faict ses affaires, une très grande quantité de gros et gluants phlegmes sans autre excrement (...). A six heures, clystere avec du catholicum, de l'electuaire, lenitif et de la hiere (...). Sa douleur continue. A neuf heures trois quarts, clystere anodyne (...) En rend la moitié avec quelques phlegmes". Cit. per: WATELET, J. "La fin de Louis XIII : un ver et quelques granulomes"... *op. cit.* [Consulta: 29 agost 2022].
74. L'enllitament obligat del rei va fer que es dissenyès un orinal de llit (potser per primera vegada). "Il demanda à faire de l'eau. On lui en fit faire dans certain verre fait exprès, qui est un peu gros et comme une bouteille plate par en bas, un col un peu gros et large, de sorte que l'on peut faire de l'eau sans se hausser ni se remuer. Ce fut le roi lui-même qui s'avisa de cette commodité". Més endavant, es va optar per foradar el matalàs i posar un recipient a sota del llit: "un trou au premier des matelas de la grandeur des bassines avec un bourrelet fort large".
75. El governador espanyol de la ciutat, Pedro Diego de Zúñiga i de la Cueva, marquès de Flores Dávila, va capitular el 9 de setembre de 1642. Els defensors de la ciutat, rendits per la fam, havien sofert un gran nombre de baixes i només quedaven 500 supervivents. L'exèrcit francès i els revoltats catalans van ocupar la plaça, incautant l'arsenal més important de l'exèrcit espanyol (cent canons i vint mil fusells). Poc després també es va rendir Salses, que havia quedat totalment aïllada.

76. Una carta de Lluís XIII, redactada durant el setge de Perpinyà, sembla corroborar aquest punt: “Com nosaltres som ja luny de vosaltres y que diferents negocis necessiten de nostra presència en altra part, junt que nostra salut no ns permet de tornar en aqueixas parts durant los calors de la era present, nosaltres nos ne anirem ab pesar de no ser poguts arribar fins a nostra bona ciutat de Barcelona per conèixer de més prop la afició de nostres bons y fells vassalls y per satisfer a tot ço que lo príncep ha acostumat fer en persona, com també per celebrar las Corts de la província, com nosaltres desijam (...) Nós esperam tenir aquest contento una altra vegada, y bastarà per aquesta que hajam posades las cosas en tal estat que prest Perpinyà serà fora las mans dels enemichs”. En no poder fer el jurament personalment va prevaldre el jurament provisional fet pel mariscal Urbain de Maillé, marquès de Brézé i nou virrei de Catalunya el 30 desembre de 1641 a l'església de la Jonquera, davant els síndics de Barcelona i la Generalitat, el vicari general de la diòcesi de Girona i alguns canonges de la catedral. Després del jurament, va afegir, en castellà: “*Ya en este punto dejo de ser francés y soy catalán y guardaré las constituciones de Cataluña como si fuera hijo de Barcelona*”.
77. WATELET, J. “La fin de Louis XIII: un ver et quelques granulomes”... *op. cit.* [Consulta: 29 agost 2022].
78. Charles Bouvard era conegut pel seu coneixement de les virtuts terapèutiques de les plantes i les usava sovint per preparar medicaments. El seu nom està estretament relacionat amb el gènere *Bouvardia*, que va ser anomenat així en honor seu. El 1655 va escriure *Historicae Hodiernae Medicinae Rationalis Veritatis*, un llibre que defensa el racionalisme mèdic.
- BYNUM, W. F. (ed.). *Medicine and the Five Senses*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, p. 290.
79. HÉRITIER, Jean. *La Sève de l'homme, de l'âge d'or de la saignée aux débuts de l'hématologie*. Paris: Denoël, 1987, p. 21.
80. GUILLON, Paul. *Mort de Louis XIII, étude d'histoire médicale d'après de nouveaux documents*. Paris: Hachette Livre BNF, 2019. 207 p.
81. Els resultats de l'autòpsia ens han arribat per dos processos verbals (l'un de Sieur de Saintot, i l'altre en llatí per René Moreau i Michel de la Vigne, degà de la Facultat de Medicina), i també pel testimoni (molt menys precís) del seu assistent de cambra Dubois. WATELET, J. *op. cit.* 2002. [Consulta: 2 de juny de 2022].
82. “*On trouva dans le cadavre du Roi de nombreux ulcères répandant du pus, de la sanie et du sang corrompu, fixés à divers endroits dans le mesocôlon et tout le gros intestin. Mais à l'extrémité du même côlon, il y en avait un qui avait rongé et perforé l'intestin lui-même, d'où une grande saleté purulente provenant des glandes et des vaisseaux putréfiés dudit mesocôlon s'était accumulée dans le bas ventre et pouvait emplir la mesure de trois demi-setiers de Paris*”. Cit. per: WATELET, J. “La fin de Louis XIII : un ver et quelques granulomes”... *op. cit.* [Consulta: 29 agost 2022].

83. Bibliothèque Nationale de France (BnF). Dupuy 672, fol206-207. Cit. per: HILDESHEIMER, Françoise. *La mort de Louis XIII...* op. cit., p. 9.
84. GANIÈRE, P. "Louis XIII et ses médecins". A: *La Presse Médicale*, 1963; 71: 55. Cit. per: WATELET, J. "La fin de Louis XIII: un ver et quelques granulomes"... op. cit. [Consulta: 29 agost 2022].
85. "*Le lobe du poumon gauche, qui adhèrait assez fortement à la plèvre par un ulcère très grand et très profond, apparu farci de pus et putréfié*". Cit. per: WATELET, J. "La fin de Louis XIII: un ver et quelques granulomes"... op. cit. [Consulta: 29 agost 2022].
86. "*...au rein droit il s'est trouvé un petit abcès plein de boue verte enfermée dans un kyste dans sa partie inférieure et charnue*".
87. MARSHALL, J. B. "Tuberculosis of gastrointestinal tract." A: *Am J Gastroenterol*, 1996; 88: 989-99.
88. PUIRI A. S.; VIJ, J. C.; CHAUDHARY, A. "Diagnosis and outcome of isolated rectal tuberculosis". A: *Dis Col Rectum*, 1996; 39: 1126-9.
89. PETITFILS, Jean-Christian. *Louis XIII*. Paris: Perrin ed., 2008. 970 p.
90. BERNIER, J. J.; CHEVALIER, P.; TEISSEIRE, D.; ANDRÉ, J. "Louis XIII's disease. Intestinal tuberculosis or Crohn's disease?". A: *Nouv. Presse Méd.*, 1981; 10: 2247-50.
91. FOISIL, Madeleine. *Journal de Jean Héroard, médecin de Louis XIII*. Paris: Fayard 1989. 3.136 p.
92. Resina groguenca semitransparent, que s'obté per incisió del llentiscle (*Pistacia lentiscus*) amb propietats astringents que s'usava en afeccions digestives i bucal.
93. CROHN, Burril B; GINZBURG Leon; OPPENHEIMER, Gordon D. "Regional ileitis: A pathological and clinical entity". A: *JAMA*, 1932; 99:1323-1329. [En línia]. Consultable a: <<https://doi.org/10.1001/jama.1932.02740680019005>>. [Consulta: 29 agost 2022].
94. PREEL, J. L.; DEBRAY, C. "La maladie de Crohn du côlon". A: *Historique. Sem Hop.*, 1979; 55: 535-537.
95. Ja hem vist la importància que s'atorgava al s. XVII al canvi de roba blanca i neta, que suplís els rentats amb aigua. La concepció imperant feia que es considerés el canvi de roba com una autèntica higiene i purificació del cos. VIGARELLO, Georges. *Le propre et le sale. L'hygiène du corps depuis le Moyen Âge...* op. cit., p. 49-101.
96. 29 juliol 1627, dimarts: "*Il est saigné par M. Boutin, l'un de ses chirurgiens*". HÉROARD, Jean. *Journal sur l'enfance et la jeunesse..* op. cit., vol II, p. 310.
97. WATELET, J. "Les 'maelström' de selles du Roi-Soleil". A: *La Lettre de l'hépatogastroentérologue* [París], 2000; 5: 269-271.
98. PEREZ, Stanis. *La Santé de Louis XIV: une biohistoire du Roi-Soleil*. Paris: Champ Vallon, 2007. 406 p.